

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ: ПРИРОДА ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ

Рибій О. В.

здобувач ступеню кандидата наук, магістр політології Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

В статті розглядаються сутність поняття і особливості інституціоналізації – процесу встановлення і укоренення політичних інститутів. Аналіз підходів до вивчення інституціонального виникнення дозволив виявити основні способи трактовки, типи і критерії інституціоналізації, а також причини і двигатели еволюції інституціональних систем.

The article discusses the essence and particularities of institutionalization, which is the process of establishment and rootage of political institutions. Analysis of approaches to institutional origination allows to find out basic ways of explanation, types and criteria of institutionalization, as well as reasons and drivers of evolution of institutional systems.

В статті розглядаються сутність поняття та особливості інституціоналізації – процесу становлення та вкорінення політичних інститутів. Аналіз підходів до вивчення інституціонального виникнення дозволив виявити основні способи тлумачення, типи та критерії інституціоналізації, а також причини та рушії еволюції інституціональних систем.

Ключові слова: інституціоналізація, політичний інститут, адаптація, інституціональний дизайн.

В рамках інституціональних теорій, які сформували сучасну парадигму політичної науки, досліджується широкий спектр інституціональних проблем, від феномену мікрорівневої дихотомії індивід-інститут до процесу скоординованої взаємоадаптації інститутів різних суспільних підсистем на макро-рівні. В той самий час доволі довго не поставало окремим предметом інституціональних досліджень засадниче питання – як власне відбувається інституціоналізація, процес формування, становлення, вкорінення (як на організаційному рівні, так і в суспільній свідомості) та легітимації політичних інститутів. Аналіз природи і рушіїв виникнення інститутів та факторів, які наділяють їх легітимністю, стійкістю та адаптивністю, на теоретичному рівні сприяє глибшому розумінню сутності феномену політичного інституту, а також закладає підґрунтя для вироблення прикладних правил цілераціонального будівництва.

Перші найбільш ґрунтовні дослідження політичних інститутів та пов'язаних з ними процесів, зокрема інституціоналізації, були проведені дослідниками різних суспільних галузей науки – соціологічної, економічної, історичної, правової тощо. З виникненням інституціоналізму та неоінституціональних теорій, до питання природи та особливостей процесу становлення політичних інститутів зверталися Дж. Марч та Й. Олсен [17; 18], Д. Норт [12; 19], С. Гантінгтон [13], до узагальнення розрізнених знань про інституціоналізацію долучилися також такі пострадянські науковці, як О. Зазнаєв [7], М.

Шабанова [14] та ін. [5; 8]. Проте показовим є той факт, що досі не було вироблено інтегративного способу тлумачення поняття інституціоналізації, не було проведено чіткої диференціації рушіїв та етапів виникнення інститутів, окрім того, відсутність єдиного визначення терміну „інститут” додатково ускладнює вирішення зазначених питань. Отже, виникає потреба прослідкувати еволюцію уявлень про природу виникнення політичних інститутів, на основі аналізу мережі інституціональних підходів виявити основні риси та особливості процесу інституціоналізації, а також окреслити шлях до можливого консенсусу різнопланових концепцій пояснення цього феномену.

Існує думка, що розглядаючи політичну систему, слід виходити з того факту, що системність у взаємодіях внутрішньо притаманна людській спільноті, а політичне життя організоване навколо розвитку значень через символи, ритуали та церемонії [18, 3]. У прагненні зменшити ризики, люди впорядковують своє життя, продукуючи таким чином множини різноманітних інститутів, які можна розглядати як адаптивні підсистеми. Так, перший філософ історії Д. Віко в своїй праці „Нова наука” говорить про те, що в інститутах реалізуються риси його засновників: суб'єктивні характеристики пращурів не можна встановити апіорі, але їх можна отримати методом „розкопок” - зберігаючи вірність схемі „людина-інститут” та аналізуючи людські „сліди” у змінених пропорціях [1]. Отже, історико-соціальна теорія Д. Віко вказує на неможливість розгляду історичних фактів, зокрема тих, що

стосуються заснування та еволюції інститутів, незалежно від людини-виробника, яка, продукуючи суспільні блага, міняє середовище свого існування та одночасно й саму себе [1].

В свою чергу, перші соціологи (Г. Спенсер, Е. Дюркгайм) причиною виникнення та вкорінення інститутів називали завдання виживання суспільного організму в умовах його еволюції, яке зумовило, за Г. Спенсером, необхідність формування погоджуючої і координуючої суспільної підсистеми – особливого виду регулятивного інституту, яким і є політичний [5]. В „Елементарних формах релігійного життя” Е. Дюркгайм писав, що притримується ідей про позитивність та природність інститутів, які виступають важливим засобом самореалізації людини. За його переконанням, створений людиною інститут не може базуватися на омані та брехні, інакше він не зміг би існувати доволі довго: якби інститути не базувалися на природі речей, вони перманентно зустрічали б в речах супротив, який не змогли би подолати [6]. Отже, структурно-функціональний підхід характеризувався переконанням в тому, що становлення інститутів має адаптивний характер і викликане необхідністю в задоволенні певних фундаментальних потреб суспільства [11].

Згодом, на противагу „природному” обґрунтуванню виникнення інститутів Г. Спенсера та Е. Дюркгайма в це поняття включилися елементи „штучності”. Інститути почали розглядати як конструкти, що склалися в результаті послідовно проведеної людьми об’єктивації реальності. У них стали вбачати то сукупність специфічних нормативних комплексів, які задіяні в процесі регуляції статусно-рольової поведінки індивідів (Т. Парсонс), то особливу юридичну техніку, що покликана втілити в практику норми об’єктивного права (М. Оріу). Власне, представник французького правового інституціоналізму М. Оріу поняття інституту протиставляв договору, обґрунтовуючи думку, що перший не є продуктом суспільної домовленості, швидше, „настанова зверху” [3, 323].

У свою чергу, один з передвісників інституціоналізму - К. Маркс, на відміну від перших соціологів, розумів інститути як штучні форми організації і регулювання соціальної діяльності, які склалися історично під впливом соціальних, передусім, виробничих відносин. На тому ж рівні „штучності” розміщені інститути у феноменологічній традиції: за переконанням М. Вебера, інститути – це результат людської діяльності, об’єктивації

та втілення суб’єктивних смислів і значень [4].

Характерно, що ранні дослідження проводилися з метою виявити природу політичного інституту, а особливості процесу його виникнення та вкорінення, як, власне, й інші етапи розвитку інституту, не виділялися в окремий предмет досліджень. Батьком сучасного терміну „інституціоналізація” [7, 20] називають С. Гантінгтона, який подає наступне її визначення – це „процес, за допомогою якого організації та процедури набувають цінності та стійкості”, в свою чергу, інститути постають для нього формами поведінки, які є стійкими, вагомими та здатними до відтворення [13, 32]. Цей американський політолог в своїх дослідженнях модернізаційних процесів використовував, з-поміж іншого, інституціональну методологію та зробив вагомий вклад у вирішення основоположних інституціональних питань, зокрема тих, що стосуються природи та передумов виникнення політичних інститутів. У своїй роботі „Політичний порядок в трансформаційних суспільствах” (1968) він пише, що історично політичні інститути виникли із взаємодії та розбіжностей між суспільними силами і поступового розвитку процедур і організаційних механізмів для вирішення цих розбіжностей: за відсутності соціальних конфліктів політичні інститути не потрібні, за повної відсутності суспільної гармонії вони неможливі [13, 29, 31].

Варто зауважити, що дослідник фактично ототожнює інститути з повторюваними організаційними процедурами та високорозвиненими організаціями, інститути для нього – це найвищий рівень інституціоналізації організації та закріплення практик. У той час, як соціологи виходять з того, що інститути задовольняють найбільш важливі потреби суспільства та регламентують найвагоміші соціальні зв’язки, які створюють скелет суспільного влаштування [14, 15], С. Гантінгтон доволі широко трактує інститути (в той самий час принижуючи його нормативне значення), в різних пропорціях наділяючи його рисами університет, сільську школу, прес-конференції, манеру спілкування президента [13, 32] тощо.

С. Гантінгтон стверджує, що можна порівнювати політичні системи та політичні інститути, так само як організації та процедури з огляду на рівень їхньої політичної інституціоналізації, який визначається за наступними чотирма основними критеріями:

1) **адаптивність-ригідність** - чим більш адаптивна організація або процедура, тим вище рівень її інституціоналізації, окрім

того, чим більше вимог висуває оточуюче середовище і чим організація старша, тим краще вона адаптується [13, 32];

2) **складність-простота** - чим складніша організація, тим вище рівень її інституціоналізації; складність, яка в кінцевому результаті призводить до стабільності, в даному контексті розуміється як ієрархічне та функціональне примноження організаційних структур, а також диференціація окремих типів організаційних підрозділів [13, 37];

3) **автономія-підлеглість** - рівень інституціоналізації залежить від того, наскільки політичні організації та процедури автономні щодо інших суспільних утворень та способів поведінки; автономія політичних інститутів вимірюється тим, наскільки їхні інтереси та цінності відрізняються від інтересів та цінностей інших інститутів та суспільних груп: політична організація, що є виразником та інструментом інтересів певної суспільної групи знаходиться на низькому рівні інституціоналізації [13, 39].

4) **згуртованість-роздробленість** - чим більше організація згуртована, тим вищим є її рівень інституціоналізації; ефективна організація вимагає, як мінімум, високого ступеня згоди щодо функціональних кордонів групи і щодо процедур вирішення конфліктів в окреслених цими кордонами межах [13, 41].

Якщо основоположник інституціоналізму Т. Веблен був переконаний, що адаптація характерна здебільшого для так званих інститутів-норм („стереотипів думки“) і є перманентно „наздоганяюча“, то інститути-організації С. Гантінгтона мають значно відмінні закони пристосування та видаються більш гнучкими та адаптивними. Можна припустити існування багатьох інших типів адаптації, які потребують окремого аналізу, зокрема: функціональної (відбувається за умови відмирання стрижневих функцій та пошуку нових) [13, 34-36]; упереджувальної (пристосування до умов, настання яких можна передбачити, таких як впровадження нового закону); змагальної (зміни зумовлені боротьбою за повноваження, бажанням усунути конкурента, аніж пристосуватися до динамічно змінної політичної ситуації); характерної для країн, що розвиваються адаптації-уніфікації зі світовими демократичними практиками (адаптації, спрямованої не на внутрішні виклики, а покликаної сприяти інституціональній інтеграції в світове співтовариство) тощо.

В контексті другого критерія інституціоналізації С. Гантінгтона, виникає питання, чи ієрархізація, бюрократизація обов'язково мають супроводжувати успішну інституціоналізацію? К. Касторіадіс в своїй

роботі „Самоуправління та ієрархія“ стверджує, що в минулому неієрархічні суспільства чудово функціонували, і тільки для сучасного суспільства ієрархічна система через людську нездатність уявити, як може бути інакше, стала практично універсальною характеристикою будь-якої колективної діяльності [10]. Відповідь криється у способі тлумачення поняття „інституціоналізації“. Характерно, що під інституціоналізацією, результатом якої є постання інституту як соціальної реальності, різні дослідники розуміють або створення, становлення та формування нових інституціональних сутностей, або ж закріплення, вкорінення та стабілізацію уже існуючих інститутів [7, 20].

Вочевидь, для першої групи вчених важливо проаналізувати, з-поміж іншого, протоінститути (ідеї про інститути) та інституціоналізовані практики традиційних суспільств, а також виявити, за яких обставин вони призвели до виникнення власне інституту як закріплених у праві та діставших організаційного оформлення ціннісно-нормативних рамок поведінки індивіда. Так само предметом їхнього особливого інтересу мають бути інституціональні шаблони та зразки, які використовуються під час інституціонального будівництва в країнах, що розвиваються, способи їхнього приживлення та адаптування до особливостей окремих політичних систем. Напротивагу, друга група дослідників, до якої належить С. Гантінгтон, переймаються здебільшого питаннями підвищення інституціональної стійкості та ефективності шляхом ускладнення та нарощування мережі підпорядкованих організаційних структур як важливих умов успішної інституціоналізації.

Цікаво, що економічні інституціоналісти, які належать до другої групи вчених, досі здебільшого „якось відразу“ мають справу з інститутами як „стійкими стереотипами людської поведінки“ [14, 20]. Переважна ж більшість інституціоналістів, які працюють в міждисциплінарній площині суспільних наук, значно глибше осмислюють інституційне встановлення, використовують наступну схему пояснення передумов виникнення будь-якого, зокрема політичного, інституту: „масові дії та взаємодії – неінституціоналізовані практики – інституціоналізовані практики – комплекс взаємозалежних практик – інститут“ [14, 20].

Що стосується інституціональних теорій, то вони ґрунтуються навколо центрального припущення, що інститути створюють елементи порядку та передбачення, є тими ланками, які

пов'язують громадян в одне суспільне ціле на протидію багатьом іншим явищам, які їх розділяють [17, 4]. У той час, як класичний інституціоналізм послуговується методологією холізму та обстоює інституціональний детермінізм (згідно з яким інститути є первинними щодо індивіда), неоінституціоналізм ґрунтується на засадах методологічного індивідуалізму та твердить, що саме індивіди створюють інститути згідно з власними індивідуалістичними критеріями [20, 93]. Власне, неоінституціоналісти, зокрема представники інституціоналізму раціонального вибору (Д. Норт, Э. Остром, К. Шепсл), продовжили притаманну неокласиці традицію визнавати первинність індивіда у взаємодіях всіх типів, пояснювати особливості функціонування та розвитку політичних інститутів через цілі та способи діяльності її акторів. Згідно з загальним неоінституціональним баченням, інститути постають результатом усвідомленого вибору і, хоча формують зовнішні відносно до індивіда стимули та рамки, суттєво не впливають на особистісні характеристики учасників суспільних взаємодій [8, 18].

Для провідного неоінституціоналіста Д. Норта еволюція суспільств визначається кількісними та якісними характеристиками людського існування, пануванням людини над природою, а також структурою, в рамках якої взаємодіють індивіди; іншою мовою, розуміння основ розвитку суспільств забезпечує розуміння взаємодії демографічних, технологічних та інституціональних факторів [19]. Д. Норт стверджує, що інститути створені для того, щоб структурувати людську взаємодію: причину їхнього виникнення він пояснює тим, що з ростом складності оточуючого середовища та з ростом взаємозалежності, виникла потреба в політичних, економічних, соціальних та інших інститутах, яка була зумовлена необхідністю структурування держави, здійснення неперсоніфікованого обміну та забезпечення механізму гарантій та захисту прав власності [12, 19]. У такому контексті, інституціоналізація є логічним результатом ускладнення та трансформації традиційних суспільств, які шляхом творення інституціональної структури забезпечують та гарантують порядок, знижують ступінь невизначеності суспільних взаємодій.

Безсумнівно, що першопочатково інституціональні утворення були покликані закріпити та забезпечити відтворюваність системи певних усталених традицій та узвичаєнь, однак з часом вони могли набути фактичного статусу „первинних” через те, що перебрали на себе функцію визначення подальших шляхів розвитку суспільства та впровадження нових соціальних,

регулюючих колективне життя норм. Це твердження може бути здебільшого справедливим з позицій „старого” інституціоналізму, який надавав перевагу інституціональним дослідженням на макrorівні та визнавав основними інституціональними акторами держави, нації, корпорації тощо. Якщо ж взяти до уваги те, що окремими інститутами керують індивіди, кожен з яких в межах можливостей схильний прагнути власної вигоди, то цілком виправданим може видатися виникнення так званого „персонального” інституту – продукту одиничного вибору та специфічних, накладених на нормативні індивідуальних дій. Отже, інститути можна зобразити як суспільні структури, що підпадають під формуючий вплив окремих індивідів, соціальних норм та інституціонального середовища одночасно на організаційному та ідеологічному рівнях, але у той самий час здатні до генерування та запровадження нових „правил гри” в суспільстві. Іншою мовою, індивідуальний агент не просто створює інститути, а шляхом зворотнього зв'язку, який набуває форму висхідного причинного, в свою чергу інститути достатньо сильно впливають на нього [16, 318].

Можна говорити про те, що в межах інституціональних теорій на такі основоположні питання, як хто первинний – інститут або індивід, та чи інститути встановлюють звички і соціальні норми в суспільстві, або ж виникають на їх основі як результат раціонального політичного вибору, досі не було дано однозначної відповіді. Інституціоналізація як процес набуття інституціональними формами цінності, стійкості та легітимності в межах окремих інституціональних теорій може поставати одночасно як природним процесом ускладнення суспільної системи, так і штучним процесом цілеспрямованого дизайну, а також може бути охарактеризована за низкою критеріїв, важливих для аналізу вкоріненості, стабільності та ефективності будь-якого політичного інституту. Такий висновок може сприяти, з-поміж іншого, вирішенню більш широкого кола питань, адже дозволяє позначити політичний інститут як традиційну упорядковану низку символів, ментальних значень та суспільних уявлень, так і як наслідок раціонального втілення ідей про правильне інституціональне упорядкування, як продукт політичного процесу, який в подальшому засвоюється індивідом шляхом соціалізації.

Література:

1. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://society.polbu.ru/antiseri_westphilosophy/ch73_all.html
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.people.nnov.ru/volkov/social_psychology/berger_p_luckmann_t/
3. Бержель Ж.-Л. Общая теория права. - М. : Nota Bene, 2000. - 576 с.
4. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000297/>
5. Гавра Д. Понятие социального института [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.soc.pu.ru/materials/golovin/reader/gavra/r_gavra1.html.
6. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/averianov_xrreligiya/hm4.aspx
7. Зазнаев О. И. Вторая молодость „долгожителя”: концепт „политический институт” в современной науке // Проблемы политической науки. - Казань: Центр инновационных технологий, 2005. - С. 3-29.
8. Йохна Н.А. Основные институциональные концепции: сущность, особенности и классификация // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. - Выпуск 70. - С. 14-22.
9. Касториadis К. Воображаемое установление общества. - М.: Гнозис; Логос, 2003. - 480 с.
10. Касториadis К. Самоуправление и иерархия [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.avtonom.org/old/index.php?nid=590>
11. Мертон Р. К. Явные и латентные функции [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/noname_hrestposociolog/1.aspx
12. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. - М.: Фонд экономической книги Начала, 1997. - 180 с.
13. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. - М.: Прогресс-Традиция, 2004. - 480 с.
14. Шабанова М. А. О некоторых преимуществах интеграции экономического и социологического анализа институциональных изменений // Экономическая социология. - 2006. - Т. 7, № 4. - С. 11-26.
15. Beer S. Encounters with Modernity // The Oxford Handbook of Political Institutions. - Oxford: Oxford University Press, 2008. - P. 693-715.
16. Hodgson G. What Are Institutions? // Journal of Economic Issues. - March 2006. - Vol. XL, № 1. - P. 1- 25.
17. March J., Olsen J. Elaborating the “New Institutionalism” // The Oxford Handbook of Political Institutions. - Oxford: Oxford University Press, 2008. - P. 3-22.
18. March J. Olsen J. Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics. - New York : Free Press, 1989. - 227 p.
19. North D. Transaction Costs Through Time [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://ideas.repec.org/p/wpa/wuwpeh/9411006.html>
20. Peukert H. Bringing Old and New Institutional Economics: Gustav Schmoller and Douglass C. North, Seen with Oldinstitutionalists' Eyes // European Journal of Law and Economics. - Mar. 2001. - Vol. 11. - No 2. - P. 91-130.